УДК 343.122:343.811

І. Г. Богатирьов, доктор юридичних наук, професор, ректор Поліцейської фінансово-правової академії
Є. М. Моісеєв, кандидат юридичних наук, професор Поліцейської фінансово-правової академії

ЖЕРТВА ЗЛОЧИНУ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У статті здійснено спробу аналізу жертви злочину, сформульовано важливі висновки теоретичного характеру.

В статье осуществлена попытка анализа жертвы преступления, сформулированы важные выводы теоретического характера.

The article shows an effort to analize the victim of the crime; there are the important theoretical conclusions.

Ключові слова. Жертви злочину, установа виконання покарання, засуджена особа.

Вступ. Жертва злочину в місцях позбавлення волі є однією з найбільш актуальних для сучасної кримінологічної науки та правозастосовної практики. Слід наголосити, що особа, яка відбуває покарання і стає жертвою злочину в місцях позбавлення волі, на наш погляд, залишається найбільш трагічною фігурою в кримінальній справі. З одного боку, жертві завдається шкода, інколи безповоротна, наприклад унаслідок убивства людини, з іншого – адміністрація установи, яка немов би гарантує захист прав та законних інтересів засуджених, розглядає їх лише як фігуранта справи, стосовно якого треба здійснити певні процесуальні дії, необхідні для руху кримінальної справи та застосування до винної особи кримінальної відповідальності.

Постановка завдання. Вивчаючи поняття жертви злочину в місцях позбавлення волі, ми висловлюємо думку про те, що сутність цієї категорії залишається спірною в науці кримінального права і кримінології. Ми дотримуємося думки тих дослідників, які розуміють під жертвою лише фізичну особу, якій злочином безпосередньо в місцях позбавлення волі заподіяна шкода [1, 2].

Вагомі внески в розробку зазначеної проблеми зробили зарубіжні та вітчизняні вчені: М. Бажанов, В. Батюков, Ю. Баулін, В. Борисов, О. М. Джужа М. Кудрявцев, Н. Кузнецова, Ф. Ліста, Є. Моісеєв В. Мисливий, Б. Никифоров, М. Панов, А. Піонтковський, М. Сенаторов, М. Сергієвський, Е. Сидоренко, Б. Сидорова, В. Сташис, М. Таганцев, Л. Таубер, В. Тацій, І. Фаргієва, Л. Франка, Є. Фролова, М. Шаргородський, Н. Ярмиш та інші.

Значного поштовху у вивченні проблем жертви злочину в місцях позбавлення волі дало прийняття 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу України та розробка проекту нового Кримінально-процесуального кодексу. Що стосується КК України, то на його структуру та зміст відчутно вплинули зміни соціальних орієнтирів, серед яких захист прав та свобод людини і громадянина для українського суспільства став набувати вирішального значення.

Результати дослідження. Досягнення зазначених цілей ставить перед наукою кримінального права, як одне з найважливіших завдань, усебічне дослідження проблем учень про злочин та покарання, зокрема потерпілого від злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі.

На підставі теорії кримінального права, положень Кримінального закону та практики його застосування слід визнати, що жертва злочину в місцях позбавлення волі та обставини, пов'язані з ним, мають значення для встановлення соціальної сутності злочину,

© І. Г. Богатирьов, Є. М. Моісеєв, 2010

з'ясування характеру і ступеня його суспільної небезпечності, криміналізації та декриміналізації діянь, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності.

Жертва та обставини, пов'язані з нею, дозволяють відмежувати один злочин від іншого; виступають ознаками складу значної частини злочинів; сприяють конкретизації інших ознак складу; враховуються під час кваліфікації злочинів та призначення покарання, а також вирішення питань чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі, звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання.

Ми погоджуємось із М. В. Сенаторовим, що жертва та обставини, пов'язані з ним, дозволяють відмежувати один злочин від іншого; виступають ознаками складу значної частини злочинів; сприяють конкретизації інших ознак складу; враховуються під час кваліфікації злочинів та призначення покарання, а також під час вирішення питань чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі, звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання [*3,* 37].

При всій очевидній теоретичній і практичній значущості проблем жертви злочину, особливо вчиненого особою, що перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, їх комплексного кримінально-правового вивчення в Україні ще не проводилося. Ті ж праці, що мали місце в дореволюційні та радянські часи, в сучасних школах кримінального права Російської Федерації та інших країн, з одного боку, не

відповідають повною мірою реаліям кримінального права України, а з іншого – мають фрагментарний та багато в чому дискусійний характер [4, 5].

На нашу думку, під час вивчення жертви злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, неможливо обійтися без загальної характеристики жертви взагалі. Так, вивчення поняття "жертва злочину" показує, що його характеризують три істотні ознаки. Умовно їх можна позначити так: 1) соціальна ознака, 2) ознака заподіяної жертві шкоди, 3) ознака вчиненого щодо неї злочину. Під час розкриття змісту соціальної ознаки слід звернути увагу, що жертвою злочину може бути лише особа, яка працює в установі виконання покарань або яка відбуває покарання (засуджена особа).

Слід також наголосити, що поняття "жертва" невіддільне від поняття "шкода". Однак з'ясування цього не вичерпує, а навпаки, лише відкриває проблему встановлення суті жертви злочину, і особливо це стосується місць позбавлення волі. Адже будь-який злочин спричиняє безліч негативних наслідків, які настають у бутті чи свідомості практично необмеженого кола соціальних об'єктів.

Усі ці об'єкти не можна вважати жертвами злочину, адже в такому разі поняття "жертва" не сприятиме виконанню тих завдань, які ставляться наукою кримінального права та практикою застосування кримінального закону (розробка вчень про склад злочину та кримінальну відповідальність, вирішення питань кваліфікації злочину та призначення покарання тощо). Тому серед усіх об'єктів, яким злочином заподіяна будь-яка шкода, необхідно виділити саме жертву в кримінально-правовому сенсі, тобто жертву злочину. Для цього шкода, що заподіюється жертві, має визначатися з урахуванням нерозривного зв'язку між нею та об'єктом злочину. Отже, жертвою злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, визнається лише той соціальний об'єкт, *благу, праву чи інтересу якого, що перебуває під охороною кримінального закону*, злочином заподіюється шкода чи створюється загроза заподіяння такої [6].

Таким чином, жертвою злочину в кримінальному праві слід визнати особу, якій шкода заподіяна не будь-якою дією чи подією, а лише *злочином*. Не можуть визнаватися жертвою злочину ті особи, яким шкоду заподіяно малозначним діянням; поведінкою без вини (казусом); діями неосудного; вчинком особи, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність; у разі необхідної оборони, крайньої необхідності, фізичного примусу, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язаного з ризиком; іншими посяганнями, вчиненими за обставин, що виключають їх злочинність [7].

Усе наведене дозволило визначити поняття жертви злочину в місцях позбавлення волі і сформулювати таке його поняття. Жертва злочину в місцях позбавлення волі – це фізична особа, яка перебуває під охороною держави в установі виконання покарань і якій злочином заподіюється шкода або створюється загроза заподіяння такої.

Проведене нами опитування засуджених, які стали жертвою злочинів з боку інших засуджених під час відбування покарання у виправних колоніях, показало, що за віком серед потерпілих переважають особи 24–29 років (50 %), далі 18–24 (33 %) та 30–40 років (17 %). Якщо вести мову про категорії злочинів, то потерпілі засуджені відбувають покарання за: крадіжку – 12,5 %; грабіж – 4; розбій – 12,5; умисне вбивство – 21,5; згвалтування – 16,5; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом – 16,5; злочини у сфері обігу наркотичних засобів – 16,5 %. На запитання "Чи визнаєте ви свою вину у вчиненні щодо вас злочину?" 40 % опитаних відповіли "Так", відповідно 60 % – "Ні".

Серед опитаних жертв злочину в місцях позбавлення волі фактично відбутий строк покарання на момент вчинення стосовно них злочинного посягання становить: до 1 року – 12,5 %; 1–3 роки – 38; 3–5 років – 33; 5–10 років – 16,5 %. Що стосується стану, в якому перебував потерпілий на момент вчинення стосовно нього злочинного посягання, то у тверезому перебували 99 % опитаних; у стані алкогольного сп'яніння – 0,7; у наркотичному сп'янінні – 0,3 %. Щодо наявності в жертв злочину заходів заохочення і стягнення, то маємо такі дані. *Заохочення:* 1 заохочення – 25 %; 2 заохочення – 25; не мали заохочення – 50 %. *Стягнення:* 1 стягнення – 16,5 %; 3 стягнення – 21; 2–5 стягнень – 16,5; 5 і більше стягнень – 21; не мали стягнень – 25 %.

Із числа засуджених – жертв злочинів брали участь у роботі самодіяльних організацій ВК на момент вчинення стосовно них злочинного посягання 33 %, не брали – 67 %. За однією справою із засудженим, який вчинив злочинне посягання, проходило 13 % потерпілих, відповідно, не проходило – 87 %.

Щодо знайомства до засудження, то 25 % жертв були знайомі з особою, яка вчинила стосовно них злочин у ВК, а 75 % – не були. На момент вчинення злочину 67 % жертв перебували в одному відділенні зі злочинцем, 33 % – ні. Що стосується відносин між жертвою та злочинцем до вчинення останнім злочину стосовно першого, то доброзичливі стосунки мали місце в 21 % випадків; ворожі – 25; стосунків не було – 54 %.

Важливо наголосити, що характеристика особи, яка вчинила злочин стосовно потерпілого-засудженого у 37,5 % випадків є позитивною, у 62,5 % – негативною. Стосовно благ потерпілого, на які спрямовано злочинне посягання, то ними є: життя і здоров'я – 67 %; статева свобода і статева недоторканність – 12; власність – 21 %. Опитування також показало, що 67 % злочинів стосовно потерпілого вчинено злочинцем-засудженим одноосібно, а 33 % – у співучасті.

Мотиви вчинення злочину злочинцем-засудженим стосовно потерпілого такі: помста за надання допомоги адміністрації ВК – 12,5 %; помста за неправомірні дії потерпілого – 13; хуліганські мотиви – 21; залякування потерпілого – 12,5; переведення до іншої ВК – 8; приховування іншого злочину – 12,5; поширення потерпілим інформації, що негативно характеризувала злочинця-засудженого – 8; несплата

боргу з боку потерпілого – 12,5 %. Щодо віку особи-злочинця, то він становить: 18–24 роки – 25 %; 24–29 років – 50; 30–40 років – 25 %.

Найпоширеніші злочини, за які засуджений уже відбуває покарання на момент вчинення нового злочину, такі: крадіжка – 8 %; грабіж – 8; розбій – 25; умисне вбивство – 17,5; зґвалтування – 17,5; умисне тяжке тілесне ушкодження – 8; злочини у сфері обігу наркотичних засобів – 8; хуліганство – 8 %.

Важливо наголосити, що в структурі об'єкта злочину жертва є учасником охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, благу, праву чи інтересу якого злочином заподіяна шкода або створена загроза заподіяння такої. У процесі написання статті ми дійшли висновку, що обставини, пов'язані з жертвою злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, – це такі ситуаційні (не соціальні) фактори на боці потерпілого, за яких вчинюється суспільно небезпечне діяння та (чи) настають суспільно небезпечні наслідки.

Залежно від об'єктивного прояву обставини, пов'язані з жертвою, діляться на поведінку жертви та її стан. Крім того, зазначається, що деякі обставини, пов'язані з жертвою злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, суттєво впливають на рівень суспільної небезпечності злочину і тому враховуються законодавцем при криміналізації діянь та диференціації відповідальності (наприклад, ст. 392 КК) [5]. Залежно від того, з якою об'єктивною ознакою злочину вони взаємодіють, виділяються: обставини, що взаємодіють із суспільно небезпечним діянням, та обставини, які сприяють розвитку причинного зв'язку, обумовлюючи настання суспільно небезпечних наслідків. Деякі обставини, пов'язані з жертвою в місцях позбавлення волі, виступають ознаками складів окремих злочинів. У межах загального вчення про склад злочину такі обставини є ознаками об'єктивної сторони злочину і охоплюються поняттям обстановки вчинення злочину.

Жертва злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, та обставини, пов'язані з ним, виступаючи ознакою складу злочину, інкримінуються лише в тому випадку, коли до них було певне психічне ставлення з боку суб'єкта злочину. Таке ставлення охоплюється інтелектуальним елементом вини й може мати вигляд: усвідомлення зазначених ознак; усвідомлення можливості їх наявності; неусвідомлення при тому, що винний повинен був і міг їх усвідомлювати [8].

Щодо поведінки жертви злочину в місцях позбавлення волі слід наголосити, що вона може мати різні форми. З одного боку, виражатися в дії або бездіяльності, мати енергетичний (наприклад, фізичне насильство) або інформаційний (наприклад, тяжка образа) характер. З погляду соціальної оцінки, така поведінка може бути позитивною (наприклад, виконання засудженим окремого доручення адміністрації установи), нейтральною (наприклад, ненадання засудженим адміністрації установи згоди на вчинення певних дій) або негативною (наприклад, неправомірна або аморальна поведінка засудженого в період відбування покарання).

Висновки. Аналіз чинного законодавства показує, що поведінка жертви злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, суттєво впливає на характер і типовий ступінь суспільної небезпечності діяння, недостатньо враховується під час установлення індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності.

Урахування зазначених положень щодо подальшого вивчення жертви злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, має привести до збільшення і конкретизації кримінально-правових норм та надання персоналу установ виконання покарань теоретичних і практичних рекомендацій протидії вчиненням повторних злочинів у місцях позбавлення волі.

Література

1. Джужа О. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти) [Текст] : монографія / О. М. Джужа, Є. М. Моісеєв. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.

2. Квашис В. Е. Основы виктимологии. Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений [Текст] / Квашис В. Е. – М., 1999.

3. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві [Текст] / Сенаторов М. В.; за ред. В. І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – С. 37.

4. Анощенкова С. В. Учение о потерпевшем в российском уголовном праве [Текст] : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. юрид. наук : 12.00.08 / Анощенкова С. В. – Саратов, 2004. – С. 18.

5. Кримінальний кодекс України [Текст] : Офіційний документ. – К. : Велес, 2006. – 151 с.

6. Кримінальне право України. Особлива частина [Текст] : підручник / [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.] ; за заг. ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – Вид. 3-тє, переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2004. – 345 с.

7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 2-ге вид., переробл. та доповн. [Текст] ; за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

8. Богатирьов І. Г. Кримінологічні засади запобігання злочинності у великому місті на регіональному рівні [Текст] : монографія / І. Г. Богатирьов, М. О. Кисельов. – К. : ПФПА, 2010. – С. 55–56.